

A balatoni táj jelentésrétegei *Az arany ember*ben

Bevezetés: egy klasszikus mű újraolvasása

Az arany ember Jókai Mór méltán legnépszerűbb regényei közé tartozik.¹ Az 1872 januárjától szeptemberig *A Honban* közölt, s még abban az évben könyvalakban megjelent regény – melynek hosszútávú kanonizációját a szerző által készített nagysikerű, mintegy húsz évig színpadon maradt drámai feldolgozás (1884) is megalapozta – joggal tart számot a klasszikus mű megnevezésre a magyar irodalomban.² Századvégi és 20. századi népszerűségét tükrözi több ifjúsági irodalmi feldolgozása, három filmadaptációja, az 1985-ben készült rádiójáték, a regényről elismerően szóló írók garmadája (köztük mindenekelőtt Jókaiival, aki az 1896-os „Nemzeti kiadás” *Utóhangjában* „legkedvesebb regényem”-ként utalt a műre [II/292.]), illetve a rendelkezésre álló elemzői, irodalomtörténeti értékelések nagy száma is.³ S a mű széleskörű elfogadottságát, népszerűségét, alapvető vonatkozási pont mivoltát az sem látszik csorbítani, hogy a kötelező olvasmányok közé a századfordulón bekerült műből manapság inkább csak részleteket dolgoznak fel a gimnáziumi tanulók;⁴ illetve az sem, hogy az elmúlt másfél-két évtized kutatásai ezt a művet nem kifejezetten tüntették ki figyelmükkel.⁵ Timár Mihály története beilleszthető a Jókai pályáján végigvonuló sziget-motívum alakulástörténetébe;⁶ értékelhető a szerző 1870-es évekbeli szemléleti fordulatanak talán leglátványosabb momentumaként (a mitikus alapszerkezetű regényeket a szélsőséges szubjektívizmus és/vagy az utópia irányába eltoló ambíció jeleként);⁷ keretezhető önéletrajzi élményanyag irodalmi transzformációjaként (s az ezzel való játékként);⁸ olvasható „egzisztenciális határhelyzetek”

¹ JÓKAI MÓR: *Az arany ember*. S. a. r. OLVÁNYI AMBRUS. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, I–II. A regényszöveg kötet- és oldalszámait zárójeles formában adom meg a főszövegben, a kritikai apparátusra pedig lábjegyzetben hivatkozom. [JÓKAI, 1964/I–II.]

² Ennek megfelelően a cselekmény ismertetésétől e helyütt eltekintünk, s azt köztudomásúnak tételezzük.

³ Lásd: JÓKAI, 1964/I. 343–391.

⁴ Az aktuális, 2020-as Nemzeti Alaptantervben *Az arany ember* kötelező olvasmányként szerepel. Jókai műveinek iskolai olvasmányként való kanonizációját izgalmasan tárta fel: BAYER ANTAL: Örökké kötelező? *Az arany ember* és más olvasmányok, 1896 óta. Bayer Antal blogja, 2021. április 15., https://neroblanco.blog.hu/2021/04/15/orokke_kotelezo_az_arany_ember_es_mas_olvasmanyok_1896_ota [hozzáférés: 2025. 07. 22.].

⁵ Jelentős kivételként említhető: SZAJBÉLY MIHÁLY: Jókai Mór (1825–1904). Pozsony, 2010. Kalligram, 261–277. [SZAJBÉLY, 2010.]; MARGÓCSY ISTVÁN: Kalandorok és szirének. Jókai Mór jellemábrázolásáról. 2000, 2013. 4. sz. 50–64. [MARGÓCSY, 2013.]; TÖRÖK Lajos: „A saját életem színének keresztül kell rémleni a munkáimon” (Jókai Mór és az önéletrajz útvesztői). *Alföld*, 2014. 1. sz. 85–105.; BÉNYEI PÉTER: Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában. Debrecen, 2018. Debreceni Egyetemi Kiadó, 253–280. [BÉNYEI, 2018.] Továbbá nemrégiben Halmos Károly tárgyalta a regénycselekmény üzleti vonatkozásait monografikus terjedelemben gazdaságtörténeti perspektívából: HALMOS KÁROLY: *Az arany emberei*. Jókai Mór *Az arany ember* című regénye gazdasági kritikai nézőpontból. Budapest, 2024. Reciti. [HALMOS, 2024.] Lásd még S. Varga Pál egyetemi hallgatóknak szánt alapos elemzését: S. VARGA PÁL: Fejezetek a 19. század második felének magyar regénytörténetéből. Debrecen, 2024. Debreceni Egyetemi Kiadó, 44–66. [S. VARGA, 2024.]

⁶ Vö.: NAGY MIKLÓS: *Az aranyember*. Irodalomtörténet, 1959. 1. sz. 32–42. [NAGY, 1959.]; EISEMANN GYÖRGY: A kozmosztól a szigetig (Romantizálás és regényforma *Az arany ember*ben). Irodalomtörténet, 1991. 2. sz. 253–275. [EISEMANN, 1991.]; SZAJBÉLY, 1991. 59–74; 166–190; 261–277.

⁷ Emellett látszik érvelni: LÁNYI ANDRÁS: A kettészakított üstökös. In: LÁNYI ANDRÁS: *A kettészakított üstökös*. Széchenyi, Arany, Jókai, Görgey – négy történelmi esszé. Budapest, 1992. Liget Műhely, 96–149.

⁸ NAGY MIKLÓS: Jókai Mór (1825–1904). In: *A magyar irodalom története 1849–1905*. Főszerk. SÖTÉR ISTVÁN. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, 303–304.; TÖRÖK, 2014. 105.

„antropológiai irányultságú” regényeként,⁹ s kézbe vehető mint oly regényszöveg, mely a korabeli olvasók tudására építve adja élénk rajzát a szárba szökkenő hazai kapitalista áruforgalom veszteseinek és haszonszedőinek.¹⁰

Mindezen kérdésirányok egyenkénti kifejtése több értekezésnyi vagy kismonográfia terjedelmű vizsgálódást igényelne, így e helyütt értelemszerűen nincs mód valamennyi felvillantott megközelítés részletes tárgyalására. E dolgozatban a regény talán legtöbbet emlegetett, szinte közhelyszámba menő vonását – a természetábrázolás szerepét – kívánjuk megvizsgálni, de azt is jelentős szűkítéssel: a cselekménynek a Balatonhoz kötődő részegységeit elemezve.

Előbbi, a természetábrázolás kérdésének fókuszba helyezése azon felismerésből fakad, hogy bár számos más Jókai-szövegben felfigyelhetünk a természeti képek, tájleírások jelentésalkotó szerepére, e regény a természethez fűződő romantikus viszonyulás kulcsművének tekinthető az életműben.¹¹ Túl azon, hogy a természeti környezet egyenrangú szereplővé avatása, a tájleíró szakaszok elbeszélésbe ékelése *Az arany ember*ben is metareflexív narrációs funkciókat kap (az olvasói jelentésképzést alakítva), illetve időnként a szereplők önértelmezésének is részévé válik,¹² e mű több szereplője is különleges, intim viszonyt ápol a természettel.¹³ Férje tönkrejutása és öngyilkossága után a világból kimenekülő Teréza a Senki szigetén kezd új életet leányával, s kenyerét a lakatlan sziget termőre fordításából, paradicsomi kertet avatásából nyeri, miközben álmukat egy emberi tulajdonságokkal felruházott newfoundlandi eb, Almira vigyázza a hasadék-kunyhóban. A Törökországból menekülő dúsgazdag Ali Csorbadzsi a Duna mélyén lel végső nyugalmat, s őt a történet végén leánya, a Kacsukával újraházasodott Timéa is követi, mikor is Leventinre, az Al-Dunára költözik, hogy halálában is közel lehessen édesapjához. Amiképp a főhősökön kívül állatok, Almira és Narcissza is fontos szereplői a történetnek, hosszasan lehetne elemezni a Duna jelentésalakító szerepét, mitologikus gyökerű jelenlétét a regényben – a Vaskapu-szorosbéli hajóútnak és a leleményes hajóbiztos, Timár Mihály személyiségének megágyazó antik és bibliai utalásrendszerrel a kulturális transzferzónaként létező határörvidék veszélyes és rejtélyes mikrovilágának, zárvány voltának élénk leírásáig. Mégis inkább érdemes arra utalni, hogy olyan regénnyel van dolgunk, melyben eredendően a főhős személyiségéből fakad valamilyen különös, nem mindennapi fogékonyság a természet iránt. Az utolsó, negyedik nagy egység (*Athalie*) harmadik, *A jég* című fejezetében olvasható mindez a balatoni rianást szemlélő Timárról: „Mihály kedélyére különösen hatott ez ismeretlen tünemény. / Mindig sejtette, mindig imádta azt, ami »nagy élet« a természetben. Érzelő kedélyében helyet talált az a gondolat, hogy ami él, az öntudattal is bír. A szél, a vihar, a villám, maga a föld, hold, a csillagok. Ha volna, aki értené, hogy mit beszél most ez a jéglap itt a lábaink alatt!” (II/183.) E kései szakasz utólag magyarázza az egész regényen végigvonuló hold-szimbolikát,¹⁴ mely

⁹ BÉNYEI, 2018. 253.

¹⁰ HALMOS, 2024.

¹¹ Ennek részletes kifejtését lásd: EISEMANN, 1991. Elemzésünk fókuszát – a balatoni táj poétikai funkcióit – nem érinti Eisemann egyébként megalapozott következtetése, miszerint Jókai e művében a romantikus természetszemlélet kozmikus távlataitól (Duna, Vaskapu, Szent Borbála) a szentimentális idillig (a Senki szigete 40 év múltán) jut el a befejezésben. Vö.: Uo., 270–271., 275.

¹² Lásd: HÓDOSY ANNAMÁRIA: Égi jelek: Leírások *Az arany ember*ben. Irodalomtörténeti Közlemények, 2006. 5. sz. 499–518. [HÓDOSY, 2006.]

¹³ Ugyan nehéz általánosságokat megfogalmazni a Jókai-életműről, megkockáztatható az az állítás, hogy Timár természetimádatának egynémely elemei más Jókai-hősökben is felfedezhetők elszórtan: gondolhatunk a kertészkedő Lávay Bélára (*Politikai divatok*, 1862–64) és Áldorfay Incére (*Enyim, tied, övé*, 1875), *Az új földesúr* (1864) vízmérnökére, Garamvölgyi Aladár, a bányamérnök Berend Ivánra (*Fekete gyémántok*, 1870) és a fákat ültető Tartangi Dávidra (*A jövő század regénye*, 1872–74).

¹⁴ Első előfordulása az első egység (*A Szent Borbála*) V. fejezetében: „Minden pontosan följegyeztetik. Azonkívül az inspiciens még egy cédulára ír valamit, azt összehajtja, és ostyával, hivatalos pecséttel lezárja, de címet nem ír rá. / Azután minden zeget-zugot jól megvizsgálva, ahol nem lehet semmi gyanús tárgyra találni, ismét napvilágra

egyszerre preformálja az olvasást és szolgál (hiányos, nem egészében megfejthető) sorsértelmezésként Timár számára.¹⁵ Így, bár az életmű más darabjait ismerve árnyalható az a megfogalmazás, hogy Jókai „[m]egőrizte érintetlenségét a modern természettudományoktól”, Barta Jánosnak csakugyan igaza van abban, hogy e regényvilágban a természet „nem mechanizálódott, nem száradt ki; de odáig se süllyedt, hogy egy szűk polgári-városias létnek pusztá háttére legyen. Az emberhez simuló, „átszellemített” természet ez, amelletts konkrét és érzékletes; mintegy szimbóluma hatalmas, élő, emberfeletti erőknek és folyamatoknak, — főként pedig a szépség számos változatának kimeríthetetlen tárháza.” S ahogy utóbb írja: „A kertészkedő, a Balatont imádó Jókai tobzódik itt a Senki szigete és a téli Balaton szépségeiben, valami különösen kifinomult érzékenységgel. Nem véletlen, hogy ennek a regénynek „szereplői” közt két állat is van — de szinte ezt mondhatnánk: szereplő maga az egész sziget, teljes, páratlan növényvilágával... Sugalmazó erővel írja le a sziget éjszakai csendjét, tavaszi virágpompáját, vagy nyári-őszi lombjának sokszínű lángolását. Az olvasót elkapja a természet hatalmas életének sodra: szinte nyújtózik egyet, és érzi, hogy vele növekszik ezzel az áradással.”¹⁶

Az *arany ember*nek tehát egyik kulcskérdése a természet szavának az elbeszélő, a szereplők és az olvasó általi értelmezése, valamint és a természet erőinek – akár emberi életutakat alakító – érvényesülése a jelentésképzés és a cselekményalakítás vonatkozási rendszerében. Arra a kérdésre, hogy e helyütt a természeti környezet problematikáját miért kizárólag a Balaton-parton játszódó fejezetek elemzésével világítjuk meg, kettős válasz adható. Egyfelől a balatoni táj és Jókai balatonfüredi mikroközege sok szállal kötődik a regény geneziséhez; másfelől a történet igen fontos fejezetei játszódnak a Balaton partján, melyek közül az egyik (*V. Mit beszél a hold? Mit beszél a jég?*), ahogy Eisemann György fogalmaz, a regény második kulminációs pontja. (Míg az első Brazovics Athanáz halála.)¹⁷ Ez utóbbi részegységek – a *Noémi* című rész IV. *Melankólia* fejezete, valamint az *Athalie* című rész III–V. fejezetei – kicsinyítőtükröként láttatják nemcsak a főhős természethez fűződő viszonyát, hanem a regény természetképének kompozíciós-dramaturgiai jelentőségét, gondosan megtervezett motivikáját és antropológiai összetettségét.

„Háromszor”: Az *arany ember* és a Balaton

A balatoni táj három lényeges ponton kapcsolódik *Az arany ember*hez: Jókai Mór Balatonfüreden írta a művet (1); a balatoni táj minden bizonnyal ihletforrásul is szolgált a cselekményhez (2); valamint – más nagyepikai alkotásaival ellentétben – önmagán túlmutató jelentéssel felruházva szerepelteti a balatoni tájat e regényben (3).¹⁸

Bár a mű készülése vonatkozóan csak valószínűsíthető információkkal rendelkezünk, a szóba jöhető adatközlők (Eötvös Károly és Mikszáth Kálmán) egybehangzó vélekedése szerint Jókai balatonfüredi villájában írta *Az arany embert*, méghozzá rekordidő, azaz néhány

kerül a három vizsgáló. Tulajdonképpen holdvilágra, mert a nap már leáldozott, s a rongyos felhőkön keresztül valami ferde képű hold világít alá, úgy tűnve fel, mintha ő szaladna legjobban a lomha felhők között, el-elbújva meg kivilágítva.” (I/44.) A hold-motívumnak és Timár természetbúvárlásának eltérő értelmezéseit röviden összefoglalja: BÉNYEI, 2018. 261–262.

¹⁵ Vö.: HÓDOSY, 2006.

¹⁶ Idézi: JÓKAI, 1964/I. 377.

¹⁷ EISEMANN, 1991. 265.

¹⁸ Míg *Az új földesúrbán*, *A szegénység útjában* (1874) és az *Asszonyt kísér – Istent kísért* (1880–81) című kisregényben nincs kitüntetett metaforikus funkciója a cselekménybe ékelt balatoni epizódoknak, Jókai két rövidebb elbeszélésében, *A Balaton völgyeiben* (1875) és *A rémhalásban* (1891) kétségkívül jelentéssel a balatoni táj színrevitele. Ez utóbbiak rövid elemzését lásd: RADNAI DÁNIEL SZABOLCS: „Egy magamban voltam utazó a földéjzenen”: Utazás- és természetélmény Jókai Mór két balatoni tárgyú elbeszélésében. *Jelenkor*, 2025. 2. sz. 175–181.

hónap leforgása alatt, tetemes váltóadósságait törlesztve.¹⁹ Mint ismeretes, Jókai 1857 nyarán látta először a Balatont (ezen élményét örökítette meg egy évvel később *A magyar Tempevölgy* című folytatásos útleírásában), s ettől fogva minden évben megfordult Füreden a fürdőszezonban, jellegzetes szereplőjévé válva a helyi társasági életnek. 1867-ben vásárolt telket Balatonfüreden, amelyen 1870-ben épült fel a „Jókai-villa”, ahol csaknem húsz évig töltötte a nyár egy részét a Jókai család, egészen Laborfalvi Róza 1886-ban bekövetkezett haláláig, melyet követően az írói 1889-ben eladta a ma már Jókai Emlékházként működő ingatlant.²⁰

Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy a balatoni táj ihletforrásként is szolgált Jókainak a regény cselekményéhez. Mindez, Jókai életét és írásmódját ismerve, aligha meglepő, hiszen az 1850-es évektől rendszeressé váló (s útleírásokban is rögzített) hazai útjai zömmel eredendően is anyaggyűjtési célú, amolyan „művészi kóborlások” voltak, melyek élményei regényeibe is szervesültek – tehát műalkotásokká lettek, írásos vagy vizuális formában. Jókai már legelső, 1857-es Balaton-felvidéki útját megörökítő folytatásos útleírásához is maga rajzolt vázlatokat a füredi kikötőről és fürdőházról, a Kisfaludy Sándor alapította színházról, a tihanyi apátság erekyeiről és a közeli várromokról, várkastélyokról a *Vasárnapi Ujság* metszői számára, s később – minden bizonnyal már a füredi villa megvétele után – egyedi akvarellt is készített a balatoni tájról, amely a tihanyi félszigetet és a tőle balra elomló „aranyhidat” ábrázolja egy balatonfüredi látópontról.²¹ Illetve, miképp Lipták Gábor írja, jellemző „Jókai valósághoz kötött alkotásmódszerére, hogy a villa felépülte s füredi tartózkodásai után megszáporodtak balatoni vonatkozású írásai”,²² hiszen *Az arany embert* követően az 1890-es évek elejéig bezárólag kisebb kötetnyi írásában – köztük regényrészletekben, úti levelekben, tárcákban, karcolatokban, cikkekben, elbeszélésekben – örökítette meg a Balatont.²³

Ami magát a regényt illeti, két adalék is utal arra, hogy Jókai már a regény kidolgozásának legelső szakaszában is tervezett olyan epizódot, mely során a Balaton partjára helyezi át az eseményeket. Jóllehet az egyik egy konkrét filológiai adat, a másik pedig egy anekdotikus forrás, mindkettőt érdemes számba venni. Mint a mű kritikai kiadásából tudható, *Az arany ember*nek nem maradt fenn kézirata, ugyanakkor a regény egyes mozzanatairól Jókai készített följegyzéseket kéziratos noteszeiben, amelyeket az OSZK Kézirattára őriz. A X. füzet 42. lapjának rectóján és versóján Timár meggazdagodásának körülményeivel kapcsolatos följegyzések olvashatók, s itt szerepel 18-as számmal ellátva „A Balaton melancholiája” bejegyzés is.²⁴ Míg ez utóbbi szintagma a regény *Noémi* című nagy egységének IV. *Melankólia* fejezetét jelöli, az utolsó rész (*Athalie*) Füreden játszódó III–V. fejezeteivel kapcsolatosan is olvashatunk töredékes jegyzeteket ugyanezen notesz 44. lapjának rectóján (ahol már a regényszereplők majdnem végleges névsora is felbukkan):

A Balaton befagyva, halászlékek sorban, négyszögben, háló áthuzva ruddal
meghasad magától s ott befagyatlan marad, ropog és mennydörög a jég
Trikalisz Euthym, Timéa, Ali Csorbadzsi, Brazovics Athanáz
Athalie

¹⁹ JÓKAI, 1964/I. 325–326.

²⁰ Mindehhez lásd: LIPTÁK GÁBOR: Jókai Balatonfüreden. Veszprém, 1960⁴. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 5–30., 37–39. [LIPTÁK, 1960.]; JÓKAI, 1964/I. 325–328.

²¹ Balatoni táj, K. n. Akvarell, karton; 129 x 198 mm (szabálytalan alakú). „A hátoldalon fölül tollal írt szöveg: Igazolom, hogy Jókai Mór ezt az aquarellt / Balaton Füreden festette a saját / villája teraszán. [...] Feszty Árpádné.” A korábban elveszettnek vélt alkotás 1979-ben került a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményébe. Lásd: LADÁNYI JÓZSEF: Az író képzőművészeti alkotásai. In: „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”. A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. Kéziratai, az író képzőművészeti alkotásai, ábrázolások az íróról. Szerk. E. CSORBA CSILLA. Budapest, 2004. PIM. 121., 137.

²² LIPTÁK, 1960. 35.

²³ Ezek legteljesebb listáját lásd: LIPTÁK, 1960. [57.]

²⁴ Idézi: JÓKAI, 1964/I. 324.

Timár Mihály [Átírva Miklós-ból]

Fabula János

Krisztyán Józó

Noémi

Balatonon át vonult utak mint vonalak. A jégre siető borkancsós emberek halat
isznak [?] a gazda jön! a templom üres marad, láрма táncz a jégen [...].²⁵

A kéziratos noteszek fent idézett részletei arról tanúskodnak, hogy Jókainak a regénycselekmény tervezési szakaszában is szándéka volt felhasználni az általa megismert balatonfüredi miliőt a műben. Ugyanakkor, ha hihetünk Jókai huszonnégy évvel később keletkezett utószavának (1896), a regény „végkatasztrófáját” (az Athalie által elkövetett gyilkossági kísérletet és annak előzményeit) nagyanyai ágon való rokonától, Szűcs Lajosné Szűcs Zsófiától hallotta egy viharos balatoni hajóút alkalmával. Jókai erre vonatkozó visszaemlékezése így szól:

Szűcs Lajosné még a hetvenes években mindenkitől ismert alakja volt a budapesti társaságnak. Nagy háza volt a Múzeum körúton, villája Balaton-Füreden: az idény alatt minden este ott lehetett látni a Nemzeti Színházban, szögletpáhollyában. Jótékonyágáról beszélt minden közintézet. Szép öregasszony volt.

Én is kaptam tőle valamit: ennek a regénynek az alapeszméjét.

Egy délután összehozott velem a véletlen. Együtt utaztunk át a Kisfaludy gőzösön Balaton-Füredről Siófokig.

A feleútban kegyetlen nagy vihar fogta elő a hajót: a veszedelmes Bakony szele egyszerre háborgó tengert alakított a kedves tóból: az utazók férfai, nője mind tengeri betegséget kapott, s menekült a kabinokba. Csak mi ketten: nagynéném és én maradtunk a földélzeten, föl sem véve az egész hajótáncoltató zivatart.

– *Csak fenntartja mibennünk az erejét az ősi Szűcs vér* – mondá a nagynéném; – ki maga is Szűcs családból született: nagyanyámnak nővére volt: – férje után lett gazdag.

S aztán odaültetett magam mellé, s azalatt, amíg a hullám dobálta a hajót, hogy annak az egyik lapátkereke folyvást a levegőben kalimpált, elregélte nekem azt a történetet, ami az „Arany ember” regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, társalkodónéje, a tiszt korábbi kedvese és annak az anyja között, kiket ő mind személyesen ismert. Ez volt az alapeszme, a végkatasztrófa, amihez aztán nekem a megelőző történetet, mely e végzethez elvezet, hozzá kellett építenem, s a szereplő alakokat, helyzeteket mind összeválogatnom: hihetővé tennem. De azok az alakok és helyzetek mind megvoltak valósággal. (II/293–294.)

Érdemes kritikával kezelni az efféle visszaemlékezéseket, hiszen az egykor élt hús-vér személyek és a regényhősök megfeleltethetőségére vonatkozó reflexióik általában nehezen igazolhatók; mindazonáltal beszédes, hogy a Kisfaludy gőzösön, háborgó víz és égzengés közepette hallott történet végleges változatában is szerepel egy balatoni vihar – igaz, ez utóbbi nem klasszikus „tengeri vihar”, hanem a partról szemlélt hirtelen, rövid ideig tartó hófúvás.²⁶

A fentiekkel pusztán azt kívántuk érzékeltetni, hogy a balatoni táj, a vízpart és Jókai füredi mikrovilága eredendően ott volt *Az arany ember* „alapeszméi” között, így az sem véletlen, hogy a regény kifejezetten fontos fejezetei játszódnak Timár balatonfüredi villájában és környékén. A továbbiakban viszont nem a Jókait körülvevő történeti valóság és a regénycselekmény feltételezhető egybeeséseit kutatjuk – úgymint: Jókai csakugyan saját, 1870-

²⁵ Idézi: JÓKAI, 1964/I. 325.

²⁶ Mint korábban utaltunk rá, a tengeri vihar érzékeny és romantikus világirodalomban is nagy karriert befutott toposzt Jókai ezen kívül is többször felhasználta, a Balatonra a helyezve a cselekményt; többek között *A Balaton vőlegényei* és *A rémhalász* című elbeszélésekben, illetve az *Asszonyt kísér – Istent kísért* című kisregényben.

ben épült nyaralójáról mintázta-e Timár füredi házát?;²⁷ feltételezhető-e bárminő lélektani rokonság Lukanics (vagy Lukinics) Ottília, Jókai fiatalon elhunyt gyámleánya és a regényben szereplő Noémi alakja között?;²⁸ illetve Jókai a saját szemével látta-e a balatoni rianást, mielőtt leírta volna azt regényében?²⁹ –, hiszen e kérdések nem visznek közelebb a mű természetképéhez. Épp ezért a következőkben a regény korábban említett, Balatonon játszódó fejezeteinek poétikai lehetőségeit vizsgáljuk, két kérdésre keresve a választ; egyfelől arra, hogy a balatoni táj hangsúlyos szerepeltetése miképp lép be a történet egészét átszövő motívumrendszerbe, valamint arra, hogy a végső balatoni epizód (a rianás és Krisztyán Tódor halála) mit mond el a főhős természethez fűződő viszonyáról, s ekképp a műegész antropológiai víziójáról.

Meghasonló lélek, meghasonló természet

A Balaton első ízben a második nagy egység (*Timéa*) V. *Leánytréfa* című fejezetében bukkan fel. Az elbeszélő – mintegy mellékesen, illusztrálendő Timár mesés meggazdagodását – Brazovics Athanáz szájába adja a következő szakaszt:

– Már micsoda istentelenséget gondol ki megint ez az ember? Más becsületes gabonakereskedő, ha beáll a tél, örül, hogy megpihenhet: ez meg nekifog olyan dolognak, aminek soha más ember nem hallotta a hírét. Kibérli a Balatont, s télen a jég alatt halásztat benne! A múltkor egyetlen fogásra háromszáz mázsa halat húztak ki neki a kenesei foknál. Hisz ez valóságos rablás! Tavaszra úgy kipusztítja a Balatont, hogy nem marad abban egy bökke, egy babaj, egy sügér, egy garda, egy őn, egy kűsz sem, nemhogy fogas. S aztán mind viszi fel Bécsbe. Hát azért terem a Balaton fogast, hogy azt a német egye meg? Átkozott veszekedett ember!

Jókai prózapoétikáját jól jellemzi ez a többrétegű részlet. Brazovics Athanáz Timár elpusztítását célzó (komolytalan és fedezet nélküli) fogadalmi sorába illesztve ironikus fénytörésbe kerül a balatoni halászat kérdése (felhívva a figyelmet Brazovics szűkkeblű, kifejezetten a nemzetállami protekcionizmusra építő kereskedői elképzeléseire), ugyanakkor Jókai itt is megalapozott valóságismeretről tesz tanúbizonyságot: régóta ismert gazdasági összefüggést körvonalaz a balatoni halakra irányuló kereslet vonatkozásában, hiszen a térséget már a 18. században híressé tette a balatoni fogas, „amely ekkor már Bécs, Pest piacaira és a dunántúli főnemesség konyhájára is eljutott.”³⁰ Mindemelllett a történet komikusan ábrázolt antagonistájának mondandója bizonyos értelemben csakugyan káros hatású – legalábbis a halászceh, az ekkor törvényileg még nem szabályozott³¹ paraszti halászatban érdekelt őslakosság számára nehézséget okozó – gazdasági machinációt³² tesz kritika tárgyává, mely

²⁷ Míg Eötvös Károly és Sziklay János az Arácsra vezető út melletti hajdani „Kassich-házat” tekinti a regényben szereplő épület valós másának, Vargha Balázs szerint Jókai saját nyaralója lehetett a minta. Idézi: JÓKAI, 1964/I. 327.

²⁸ Sokakkal (Bródy Sándorral, Mikszáth Kálmánnal és másokkal) ellentétben Szécsi Noémi szerint erre semmilyen érdemi bizonyíték nincs: SZÉCSI NOÉMI: Megmenteni Jókait. Műhelyesszé (*Jókai és a nők*, 2025). Alföld, 2025. 10. sz. 28. Vö.: JÓKAI, 1964/I. 331–334. SZÉCSI NOÉMI nemrég megjelent könyve mellett (Jókai és a nők. Budapest, 2025. Magvető) a kritikai kiadás Lukanics/Lukinics Ottília életével kapcsolatos adatait jócskán módosították TÓTH-BENCZE TAMÁS és NÉMETHNÉ RÁCZ LÍDIA írásai (Füredi Krónika, 2020. 3. sz.; Füredi Krónika, 2021. 1. sz.).

²⁹ Hegedűsné Jókai Jolán visszaemlékezése szerint – ellentétben Eötvös Károly elbeszélésével – Jókai igenis látta a rianást 1870/71 telén. Idézi: JÓKAI, 1964/I. 328.

³⁰ SCHLEICHER VERA: Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton-térségében 1821–1860 között. Budapest, 2018. L'Harmattan, 13. [SCHLEICHER, 2018.]

³¹ Vö.: SCHLEICHER, 2018. 78–79.

³² Vö.: HALMOS, 2025. 90., 103., 128.

időnek előtte ellentmondásossá teszi a főhős megítélését, ugyanakkor mindez semmit sem von le a Brazovics-család fergeteges karikatúrájából.

Ezt követően mintegy 250 oldal múlva kerül csak elő újra a Balaton a történetben, mikorra az olvasót teljességgel elvarázsolta Timár kettős élete – a kereskedői sikerek, Timéa jégszíve és boldogtalan házassága, a Senki szigetének tiltott örömei –, s midőn már tökéletesen elfeledte, hogy Timárnak bármilyen érdekeltségei volnának a Balaton vidékén. Timár egzisztenciális határhelyzetben érkezik vissza Komáromba a Senki szigetről a cselekmény kezdete után négy évvel: súlyos hagymázbetegségéből kigyógyulva szembesül azzal, hogy a Noémivel közösen nevelt gyermekük, az „első” Dódi meghalt torokgyíkban, s depresszióját a kisgyermek, Noémi és Timéa iránti büntudata is terheli. A komáromi „otthoniak”, Timéa, Athalie és Zófi asszony által is érzékelt lélekbetegségekre (Timár szótlanságára, emberkerülésére, szomorúságára) orvosai azt javasolják, „válasszon valami olyan hideg fürdőt, ahol már vége az idénynek, a vendégek eloszlottak: Tátrafüredet, Előpatakot vagy Balaton-Füredet, ott elég magányt fog találni. Fódolog a hideg hab. Arra eszébe jutott, hogy hiszen van neki egy kis nyári kastélya a Balaton melletti völgyek egyikében; ezt akkor szerezte, mikor évek előtt kibérlette a balatoni halászatot, de alig volt benne kétszer-háromszor azóta. Most hát azt mondá, hogy majd ott fogja tölteni a késő őszt.” (II/212–213.)

Az őszi Balaton-felvidék ezt követő leírása mintha Jókai későbbi és korábbi balatoni útleírásainak volna egyfajta zanzája, s ennek megfelelően a tájleírásba turisztikai szempontok is vegyülnek (s mindez a cselekmény világába is beilleszthető: családja és orvosai voltaképp rekreációs céllal küldik Timárt a Balatonra):

A Balaton veszprém-zalai partja valóságos Tempe vidéke, egy tizennégy mértföldnyi szakadatlan kertláncolat, egymást érő boldog falvakkal, elszórt úri lakházakkal, a méltóságteljes tó maga egy barátságos tenger, kisszerű zivatarával, de nagyszerű andalgásával; levegője olaszországi, népe szívélyes, forrásai gyógyerejűek; ott legjobb lesz a búskomor szenvedőnek az őszi hónapokat eltölteni. Ilyenkor már néhány köhögős professzor és gyomorhurutos plébánoson kívül úgy sincs Füreden más vendég, aki a sötétkedélyű ember magányvágát megháborítsa. Helyettük ott van a dicső természet; a Balaton mellett őszt táján második tavasz van. (II/213.)

„Orvosai helyeselték a választást” – nem sejtve, hogy a balatoni utószezon magánya csak súlyosbítani, mélyíteni fogja a Timár depresszióját, illetve arról is megfedkezve, hogy „a nyár végén az egész Balaton környékét elverte a jég. / És aztán az ilyen jégverte vidéknél nincs melankolikusabb látvány.” Jókai itt megmutatja a turisztikai vidék természeti erőinek való szükségszerű kitettséget (mely a főhős lelkivilágának külső meghatározottságaira is rímel):

A szőlők, miket máskor szüret táján a szőlőszedők vidám zaja vesz föl, magukra vannak hagyva, az új hajtású indák összegubancolódva tüskés, rőt folyondárokkal, mik bűzterjesztő bozótot képeznek a bezárt kolnák körül. A gyümölcsfák másodlombja rézzöld vagy rozsdavörös; búcsúzik a jövő kikelettől. A szántóföldeken a lepaskolt kalászhelyét felverte az irthatlan burján; minden tövis, lapu, bojtortján, iszalag odatelepedett az aranykalász helyébe, és senki nem jön azt onnan lekaszálni. Csendes és szomorú minden. A szekérutakat belepte a porcsfű: nem jár azokon senki. [...]

Negyedórányi távolban nincs hozzá közel emberi lak.

És amik közel vannak is hozzá, azok is lakatlanok. A kolnák, a pinceházak az idén fel sem fognak nyílni, mert szüret nem lesz, s a balaton-füredi nagy épületekben már csukva vannak mind a redőnyök: az utolsó vendég is elköltözött; ez idő szerint még gőzhajó sincs ott; a savanyúvíz-forrás oszlopcsarnoka látogatatlanul áll, s a sétányon a platánlevelek zörögnek a végighaladó lába alatt, senki sem söpri már azokat el onnan. (II/213–214.)

Az eredendően rekreációs célú utazásról tehát rövidúton kiderül, hogy nem fogja előmozdítani Timárnak az emberi közösség(ek)hez való visszafordulását, kedélye feljavulását, ugyanakkor a természethez fűződő kapcsolat megerősödésével kecsegtet – a regény korábbi szakaszaiban is hangsúlyosan érzékeltetett motivikát továbbszöve. Amiképp a Duna isteni „egyetemes zúgásáról” is egy hatalmas kriptára asszociál az elbeszélő a történet elején (I/8.), nem véletlen, hogy a Balaton titokteljes szavaihoz is metonimikusan kötődik a királyi nyughely a tihanyi félszigeten:

Se ember, se gólya nincs már a vidéken; csak a méltóságos Balaton mormog titokteljes szavakat, mikor felháborodik; – és azt sem tudja senki, hogy miért.

S a Balaton közepén ott áll egy kopár hegy, és azon egy kéttornyú kolostor, amelyben hét szerzetes lakik. Felül és alant fejedelmi csontok kriptája.

Erre a helyre jött meggyógyulni Timár. (II/214.)

Az, hogy Timár a halál közelségébe kerül, persze nem újdonság, hiszen már a fejezet legelején is egyértelmű utalások mutatnak erre.³³ A regénynek ez a szakasza az egzisztenciális krízisből való kimenekülés lehetőségeit és lélektani dilemmáit viszi színre, a történet korábbi pontjain már előre jelzett – s számos más Jókai-szövegben szerepet játszó – öngyilkosság-tematikával az előtérben.³⁴ Ugyanis szuicid hajlamú (vagy az öngyilkosságot a komolyan vehetőség különböző fokán fontolgató) szereplők már a cselekmény korábbi szakaszaiban is felbukkannak. Mint értesülünk róla, Teréza férje, Bellováry „keresztüllőtte magát”, miután családjával koldusbotra jutott (I/85.); a még leánygyermek Athalie-ről megtudhatjuk, hogy itáliai utazásából hazahozott mérgeivel fenyegetőzve zsarnokoskodik szülein és vőlegényén, mondván, ha „mindent kedvére nem tesznek, itt a méregszelence, [...] őt halva fogják találni” (I/221.); Brazovics Athanáz halála után özvegye, Zófi asszony sorakoztatja fel az öngyilkolás leghajmeresztőbb formáit mintegy kimenekülésként az áldatlan helyzetből (I/230.), illetve a tárgyalt fejezet elején Noémi fejti ki Teréza és Timár előtt azt az elképzelését, miszerint „az a lélek, ami [...] erőszakosan hagyja el önkényt földi testét, nem mehet máshová, mint a holdba” – melytől Mihálynak „még eggyel több rémgondolata volt a hold felől.” (II/105.)

A korábbi s ezt követően idézett szakaszok voltaképpen a környezetbe projektálják a főhős lélekbetegségét és halálvágyát: Timár a felüdülés turisztikai tere helyett a tökéletes magányra, az önvizsgálatra, s végső soron az öngyilkosságra berendezett túlvilági vidékre érkezett, ahol emberi szó helyett kizárólag a természet „üzeneteinek” van létjogosultsága, melyek (legalábbis ezen a ponton) még inkább támogatják őt formálódó elhatározásában. Miután férfiszolgáját is hazaküldte Komáromba, s a legutolsó vendégtársaság is elhagyta a vidéket, „Timár naphosszant elült e tó partján, hallgatva annak rejtelmes beszédét; néha a legcsöndesebb időben elkezdi az zajlani, színe smaragdzöldre változik egész a végtelen messzeségig olyankor, s a méla zöld hullámszín fölött egyetlen vitorla nem jár; semmi hajó, komp, dereglye: mintha ő volna a holt tenger.” (II/215.) A rekreáció, Timár fizikai feljavulása tulajdonképpen sikeres, a „hideg hab” megteszi hatását, de a földöntúli, magányos táj ezzel együtt is elmélyíti melankóliáját: „Csodálatos kettős ereje van e tónak: a testet megedzi, s a lelket elkomorítja. A mell felszabadul, az étvágy kegyetlenül követelő lesz; hanem amellet valami méla, bánatos érzés lepi meg a kedélyt, mely a regevilágba andalít vissza.” (II/215.) A

³³ „A kiállt nagy betegség idegeit túlizgatottakká tette, s a helyzet, amit szerzett magának, a csapás, ami érte, ez izgatott idegekre oly kínzólag hatott, hogy maga is átlátta, ha itt marad, vagy megőrül, vagy öngyilkos lesz. / Öngyilkosság? Nincs is annál könnyebb mód egy balhelyzetből kiszabadulni. A balsors, a szorongatás, a kétségbeesés, a lélekküzdelem, az emberek üldözése, az igaztalanság, a csalódások, a tört remények, a szívfájdalmak, a testi szenvedések, a lélek rémei, a veszteség emléke, a kedves halottak visszatérő arca, – ez mind csak egy rossz *álom*; – egy nyomás a pisztoly ravaszán, s megvan a *fölbredés*. Aki itt marad, folytassa az álmot!” (II/104. – kiemelés az eredetiben.)

³⁴ Minderről részletesebben lásd: BÉNYEI, 2018. 226–235., 266–268.

„regevilágba” visszarevedő szemlélő érzékenységből származó toposzát Jókai romantikus prózája is életben tartja. Az ezt követő hosszabb leíró szakaszban tükröződik a főhős benső lelki idegensége és meghasonlottsága egy, a Balatonnal kapcsolatos népszerű 19. századi földtani elképzeléssel összefüggésben, miszerint a tó valamely ősi tenger maradványa volna:

„[...] a nagy tó a belehulló kövekért özönvíz előtti csigakövéletekkel fizet; kecskeköröm alakú kagylókat hányt ki a partjaira; és minden, ami benne lakik, *oly idegen*, oly különböző más vizek lakóitól, mintha ez a tó csakugyan egy elmaradt leánya volna az egykor itt úrkodott tengernek, s még most is tartogatná emlékeit messze távozott anyja, a tenger után. Halai, csigái, kígyói, még rákjai közt is uralkodó szín a fehér: azok más vízben nem laknak, iszapja kristálytűkkel van tele, *miknek érintése éget és gyógyít; spongyája hólyagot húz a bőrön, s egész vize édes és iható.* (II/115. – kiemelések tőlem, R. D. Sz.)

Timár e különleges – csakugyan az „előidők” nyomait magán viselő – táj szentimentális természetimádója, aki értelmes és hasznos elfoglaltságok (horgászat, vadászat) helyett naphosszat a hideg vízben mártózik, éjjeleit pedig a csillagok bámulásával tölti: „Sok embert ismerek, aki valósággal szerelmes a Balatonba. / Timár is az volt.” (II/215–216.) Itt tér vissza a Noémitől kapott „öngyilkosok csillaga”-elképzelés Timár gondolataiban, melyet a főhős önvádtól terhes belső beszéde követ. (II/216–218.) Jókait e rendkívül lehangoló fejezetben sem hagyja el humora; az éjjeli eget egy „hatalmas refraktorral” bámuló Timár hold-iszonyát politikai hasonlattal érzékelteti:

Az őszi éjszakák folyvást derültek voltak, ilyenkor olyan gazdag az ég csillagokban; Timár egész éjeken át ott ült szobája nyitott ablakánál, s távcsővel sorra járta a végtelen úr fénylő pontjait. Mihelyt a hold lement, azonnal távcsőve elé ült. A holdat gyűlölte már, mint ahogy tud az ember gyűlölni egy az unalomig megismert vidéket, aminek lassankint minden lakosával haragba jött már; mint ahogy tud gyűlölni egy képviselőjelölt egy választókerületet, amelyben ezerféle ok miatt megbukott, s amiről tudja, hogy mégis ott kell neki lakni. (II/219.)

Ezen a ponton tűnik fel a főhős által szemlélt égi is földi jelek talán leghatásosabbika, a kettészakított üstökös, amely – túl azon, hogy metaforikusan összefoglalja a Timár személyiségét alkotó kettősséget – szervesül a műegészben is döntő szerepet játszó motivikába:

Ez égvizsgálás alatt azon rendkívüli szerencsében részesült, hogy tanúja lehetett egy égi jelenetnek, ami a csillagászok évkönyveiben mint egyedülálló van följegyezve.

Egyike a rendes időközökben visszatérő üstökösöknek jelent meg az égen.

Timár azt mondta magában: „Ez az én csillagom. Éppen olyan elszórt csillag, mint az én lelkem; éppen oly céltalan járása-kelése, mint az enyim, éppen olyan látszat az egész létele, mint az enyim, semmi valóság!”

És azután egész éjszakákon át kísérte a csodafény járását.

Az üstökössel egyenlő irányban haladt a Jupiter, a maga négy holdjával; útjaiknak át kellett szelni egymást.

Amint az üstökös a nagy bolygó közelébe jutott, egyszerre csak a fény sörénye elkezdett kétfelé válni. A Jupiter vonzereje gyakorolt rá hatást. A nagy csillag merészkedett az ő urától, a naptól elvitatni a lángcsillagot.

A földlakók szeme láttára ment ez végbe.

A következő éjjel már kétfelé volt válva az üstökös fénykévéje, s két irány felé meredt szét.

Ekkor a Jupiternek legnagyobb s legtávolabb eső holdja közeledett gyorsan felé.

„Mi lesz az én csillagomból?” kérdezé Timár.

A harmadik éjjel az üstökös fejét képező fénymag homályosodni és szétterülni kezdett. A Jupiter holdja ekkor legközelebb állt hozzá.

A negyedik éjjel kétfelé volt szakítva az üstökös; két külön fényfarkkal és világló fővel, s a két csillagrém éles szöget képző két külön parabolában kezdette el céltalan futását a végtelenben. Hát még az égben is megtörténhetik „ez”?!

Timár kísérte a csodalátványt távcsövével, míg el nem vészett az az áttörhetlen űrben.

Ez a látvány gyakorolt lelkére legmélyebb benyomást.
Most már egészen készen volt a világgal. (II/119–120.)

Ez utóbbi „égi jelenés” után „Timár el volt rá szánva, hogy megöli magát”, s ezen elhatározásától végül csak Noémival közös gyermekének (a „második” Dóninak) a megszületése tántorította el. (Jóllehet a főhőst gyötrő önvádat nem tudta megszüntetni.) A személyiség ambivalenciájának e képben történő összesűritését a regény több szinten is megalapozza. Egyfelől a kettészakadás/kettéosztottság realizálása már korábban is szerepet kap a főhős belső monológjaiban,³⁵ másrészt különböző hangulati dimenziókat tükröző leírásokban is felbukkan. A szigetlakók első viszontlátásának idilljébe is beférkőzik:

Mély, emberhangtalan nyugalom volt a természetben. Csak a milliós béka egyhangú zenéje tartá ébren a leszálló árnyékos éjt. Az eget két, keletről szétsugárzó küllő két részre osztá. Az egyik része mélykék volt, a másik opálszínű. Még a derült ég is meg tud hasonlani önmagával. (I/278.)

Amiképp a még ezután tárgyalandó balatoni jégfalászat-epizódban is irányítja az értelmezést:

Most virradni kezdett, a hold elsápadt, s az ég egész hosszában rózsaszínű kezdett lenni, mire az óriási jégtükör is csodálatosan színt változtatott, mintha élesen kétfelé volna osztva, az egyik része violaszín és rézvörös fényt vesz fel, míg a napkelet felé eső, tehát a rózsaszín éggel érintkező fele azúrkék marad. (II/182.)

De mindezekén túlmenően voltaképp Timár egész világát e kettősség szervezi. A Szent Borbála fedélzetén megismert hajóbiztos két meghatározó vonása a *furfang* és a *testi erő*.³⁶ Ennek megfelelően az ezt követő epizódokban éppúgy meg kell küzdenie a természet erőivel (a Duna örvényével, a hajót fenyegető malomronccsal, s még Timéát is kimentí a tőkére ment hajó víztől elárasztott kabinjából), mint az emberi világgal, hiszen megtéveszti a török ágyúinaszádót, kijátssza az orsovai vesztegzárt, s okosan értékesíti az ázott búzát, ahogy Ali Csorbadzsi kincseit is. Ennek jegyében ellenpontozza egymást a szigetlakók korlátokat nem ismerő gondoskodása-szeretete, természetközeli, panteisztikus világa és a komáromi (illetve: pesti, bécsi) társasági élet polgári „erkölcsössége”, merev koreográfiája. (Nem véletlenül két lövés dördül Timár feje fölött Krisztyán Tódor pisztolyából, miközben az Isten vállán ülő két angyalról eszmélkedik.) Hogy mindennek kompozíciós jelentősége is van, arra Nagy Miklós figyelte föl:

A kompozíció egy másik újdonsága a hétköznapiak és álmok, csodás kalandok kettősségének finom összeszövése. Jókai mintha csak valami láthatatlan mérlegre rakná a fejezeteket, gondosan ügyel arra, hogy az egyik elem egyensúlyban tartsa a másikat: a Senki szigetének paradicsoma mellett ott áll Komárom, a családi élet kicsinyes intrikáival, az üzlet tisztátlan kavargásával. Az életet és halált osztó balatoni rianás megdöbbenhet szívünk mélyéig, ám előtte áll mint petőfies zsánerkép a befagyott tavon mulató halásztársaság. A tények, tapasztalatok mindenütt elkísérnek a képzelet szabadszárnyú

³⁵ „»Egy« hazugságot is nehéz következetesen keresztülvinni az életen, hát még kettőt. Két egymásnak ellenmondó hazugságot” (II/14.); „Két helyen élt a lelke, kétfelé volt szakítva: ott vagyona, becsülete, világi állása, itt szerelme tartóztatta le” (II/37.).

³⁶ Vö.: S. VARGA, 2024. 45–46.

útjaira. A Szent Borbála fedélzetén Tömörkény sem szólhatna szakszerűbben a csigaorrú hajók kormányzásának fortélyairól, még az idilli sziget sem lehet meg természettudomány nélkül: Timár séta közben kioktatja Noémit a békák hasznáról és szeretetre méltó voltáról.³⁷

A regény e jellemző vonásához kapcsolódik a fejezetek egymásra következésének gondos megszerkesztettsége, mely szintén a természet–emberi világ oppozícióját tükrözteti (a Vaskapu leírása után ismerjük csak meg a Szent Borbála fedélzetét, társas viszonyait; a *Tavaszcirány* című fejezettől Timár az őszt és a telet Komáromban tölti, a meleg évszakot a Senki szigetén stb.); valamint ezt alapozza meg az aprólékosabb jelenetezésre, gyakorító elbeszélésmódra és feszültségteljes monológokra/dialógusokra³⁸ épülő részegységek dinamikája. Ez utóbbiak mindig lényeges dramaturgiai pontokon ékelődnek az egyenesvonalú történetvezetésbe, előrelendítve a cselekményt, vagy épp motiválva a főhöst. Ilyen Ali Csorbadzsi végakarata, melyet Timárral közöl a Szent Borbála kabinjában (*Ali Csorbadzsi*); Teréza hosszú elbeszélése a Senki szigetről (*A szigetlakók története*); Timár és Athalie párbeszéde a *Védördög* című fejezetben; kettejük szóváltása, illetve Timéa és Kacsuka őrnagy Timár által kihallgatott beszélgetése *A kettőtört kard* című részben; valamint Krisztyán Tódor utolsó ördögi monológja Timár füredi villájában (*A rém*).

A kettéosztott lélek benső harcát – a kettészakított üstökös hatásos képe után – egy másik, szintén emlékezetes természeti „jelenés”, a balatoni rianás réteget tovább a műben, még hozzá oly módon, hogy már nemcsak tükrözője, metaforikus értelmező felülete lesz a cselekménynek, hanem alakítója is.

A második, szintén a Balatonon játszódó epizód a főhős újabb lélektani összeomlása után következik be. Timár – hallgatva Athalie szavára – a Szent György-kép mögött rejlő titkos üregből kihallgatja Timéa és Kacsuka őrnagy beszélgetését, megbizonyosodván arról, hogy hitvese minden körülmények között hű volt s lesz is hozzá örökké, így elválniuk lehetetlenség; hovatovább saját házába visszamenekülve braziliai ügynökének levelét is elolvassa, melyből értesül Krisztyán Tódor sikasztásairól és szökéséről. Önmaga előtt megalázva, éjjeli, titkos menekülés és a befagyott Dunán való hosszas – már-már irreálisan soká tartó, mintegy nyolc óra – kóválygás után, az ájulás határán jut el Szönyre, ahonnan csak másnap késő estére ér le Balatonfüredre. Jóllehet megtévesztésből, szintén Athalie „rossz tanácsára” korábban meghagyta feleségének, hogy a Balatonra utazik,³⁹ Timár újra meglehetősen speciális kedélyállapotban érkezik meg füredi villájába: ezúttal nem oly egyértelmű és hangsúlyozott okozatisággal, mint a *Melankólia* című fejezetben, de az önmaga elől menekülő főhős újra az öngyilkosság szélére sodródik, amihez majd Krisztyán Tódor monológja adja meg számára az utolsó lökést *A rém* című fejezetben. (Amiképp szintén az ő fantomarcának felbukkanása akadályozza meg Timár önkéntes halálba hanyatlását.) De ne szaladjunk ennyire előre!

A *jég* című fejezet második, immár a Balaton-parton játszódó része ugyanis – valóban a századközepi népies irodalom zsánereit idézve, mintegy a regénybe szőtt novellisztikus betétként – voltaképpen felfüggeszti a Timár lelki vívódására fókuszáló, benső monológokra épülő narrációt, helyett a külső környezet rezdüléseiben érzékelteti a vészjósló katasztrófát, vagy legalábbis annak fenyegető közeledtét. A másnapi jégkatasztrófa rendelkezve Timár „hazaküldött minden embert, és lefeküdt. Most érezte még csak, mennyire ki van fáradva. / És aztán aludt hosszú, egészséges álmot, álomlátások nélkül. Mikor fölébredt, egészen kiépülve érzé magát. Még lelke gondjai is mintha egy évet vénültek volna már. Végtelen időnek látszott a tegnapelőtt és a ma közötti haladék.” (II/181.) Hajnalban, korán ébredve elmereng ugyan a

³⁷ NAGY, 1959. 40.

³⁸ Ez utóbbi technikát Jókai *Az élet komédiáiban* (1876) fejlesztette tovább Jókai, mely regény *Az arany ember* egyfajta palinódiájának is tekinthető.

³⁹ „Őn minden évben le szokott rándulni télen a Balatonra, mikor a tó befagy, s a jég alatti halászat megkezdődik. Az érdekes sport. Őn holnap azt mondhatná: »amíg a hideg tart, elutazom Füredre, megnézem, mit csinálnak a fogasaim?«” (II/147.)

befagyott Balaton „megragadó”, „csodaszép” látványán, ám a közelgő halászok szétzavarják a mélázását, s ezt követően a főhős lelki élete, önvizsgálata, cselekvési lehetőségeinek mérlegelése némileg háttérbe szorul, hiszen a narrátor (egyfajta antropológusi szemüvegen keresztül) a balatoni jégshalászat eleven – már-már kedélyes – rajzával odázza el a közeledő bajt.⁴⁰ E novellisztikus betét Jókai prózapoétikájának másik jellegadó vonását mutatja meg kicsinyítőtükröként: regényeiben és kisprózájában a különféle „valóságelemeket [...] tapasztalati és irodalmi élményeket, tudáselemeket az imagináció szűrőjén átszűrve, fiktív elbeszélésekben, »mintha világokban« alkotta újra, melyekben legalább annyira fontos maga az elbeszéltség, mint a feltételezett valóságreferencia vagy eszmeiség.”⁴¹ Amiképp az 1892-es *Sárga rózsa* azt példázza, hogy Jókai debreceni-hortobágyi útjának (1889) különféle szövegtípusokban – feljegyzésben, tudósításban, útinaplóban, ismeretterjesztő cikkben – megörökített emlékei, referenciális tudáselemei kreatív módon szervesültek a kisregény teremtett „mintha világában”, *Az arany ember* e fejezete a Jókai által Balatonfüreden megismert referenciális világ effajta „megkettőzésének” (és ezzel együtt „széttördelésének”) látszik lenni.⁴² A balatoni őslakosság kultúrájának Jókai által adott leírása nem minden mozzanatában hiteles néprajzi szempontból,⁴³ ugyanakkor a jégen tevékenykedő halászok tradicionális világa a természettel együtt élő ember hiteles realizmusával ellenpontozza a régi és új élet közötti „senkiföldjén”⁴⁴ hanyódo főhős szituációját. Vannak ugyan utalások Timárnak a komáromi eseményekkel összefüggő aktuális lelkiállapotára,⁴⁵ mégis inkább a külső környezet tükrözi vissza a főhős kedélyét, rávilágítva a Balaton menti nép és romantikus hős eltérő „természet-olvasására”. Mindezt jól mutatja a halászmesterrel folytatott rövid párbeszéd is, még a halászat előtti estén:

Galambos, az öreg halászmester igen jó fogással biztatott. Tímár azt kérdezte tőle, hogy mi előjele van e kecsegtetésnek? Az egyik jó jel az volt, hogy a Balaton korán befagyott, ilyenkor az ívás előtti időkben a halak nagy tömeggel jönnek az öbölbe. A még jobb jel pedig az, hogy Levetinczy úr maga is megérkezett. Hisz övele a szerencse jár. (II/180.)

⁴⁰ Jókai e technikáját – a tragikum felé haladó történetet kedélyeskedő diskurzusban, humoros vagy idilli betétekkel továbbegyengető elbeszélésmódot – Mikszáth Kálmán prózájában találjuk meg, többek között a *Különös házasság* (1900) és a *Fekete város* (1909–11) című regényekben.

⁴¹ BÉNYEI PÉTER: „Az élet költészete” – a költészet élete. Valóság, képzelet és fikció a *Sárga rózsában*. Alföld, 2025. 10. sz. 66 – 79., idézet: 69. [BÉNYEI, 2025.]

⁴² A kisregényt Wolfgang Iser *reális, imaginárius, fiktív* fogalmi hármasából kiindulva elemezte nemrégiben: BÉNYEI, 2025.

⁴³ Mint Cholnoky Jenőtől tudjuk, a balatoni rianás leírása nem igazán pontos, mivel a Jókai által leírt természeti tüneményt a helyi nép „durrogásnak és repedésnek” nevezi. CHOLNOKY JENŐ: *A Balaton jege*. Budapest, 1907. A Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága, 72.

⁴⁴ Joseph Campbell fogalomhasználatát követi: BÉNYEI, 2018. 274–275.

⁴⁵ A halászmesterrel való beszélgetésben: „A még jobb jel pedig az, hogy Levetinczy úr maga is megérkezett. Hisz övele a szerencse jár. / »A szerencse jár velem!...« ismédé magában Tímár, nagyot sóhajtván.” (II/180.); „Tímár elment tőlük [ti. a halásztól] messze; ő nem tudott Istenhez fohászzkodni. Hogy énekeljen ő annak, aki mindent tud, akit nem lehet énekszóval megcsalni?” (II/182.); „– Most mindjárt fogunk valamit hallani, de meg nem kell ijedni tőle! hahó! »Megijedni?« mondá magában Tímár, s hitetlenül vállat vont. Mi ijesztené őt meg már a világon?” (II/182.) S miután a jég alól kifogott fogaskirály húsát összezsugorolják Komáromba, azalatt Tímár „levelet írt Timéának; a levél gyöngéd, sőt itt-ott kedélyes hangon volt tartva. Kedves feleségének nevezte Timéát. Leírta előtte a nagyszerű látványt a Balaton jegén, a megrendítő jégropogást; elhallgatta, hogy milyen közel történt hozzá a rianás; elregélte a mai nap történt fogást minden apró részletével együtt; végezte az esti multság leírásával; elmondta, hogy milyen jól mulatott, hogy milyen kedvére »kivolt.« Még azt is megírta neki, hogy egy szép parasztnyecske megtáncoltatta a jégen. *Ilyen vidám leveleket szoktak azok írni, akik az öngyilkosság tervével vajúdoznak.*” (II/190. – kiemelés tőlem, R. D. Sz.)

A tradicionális balatoni nép egészen más jelekre figyel a másnapi jéghalász során is, mint a főhős.⁴⁶ Míg ők hálóikkal foglalatoskodnak, zsoltárt énekelnek, s előre várják a napfelkeltét követő „jégzenét”, majd a rianással (a jégtorlasz hosszanti repedésével) járó robajt, s óvják tőle Timárt, ő maga hosszasan mereng a sosem látott és hallott tüneményeken, olyannyira, hogy csaknem beleesik a melléte húzódó jeges hasadékba. E szakaszban az elbeszélő leginkább a helyi viszonyokat aprólékosan felfedező *idegen* szemlélő szerepébe helyezkedik, ugyanakkor továbbra is érzékelteti a kétféle természetészlelés különbségét. „Aki [...] először hallja” ahogy „csillámló repedés támad az eddig üveg módra átlátszó jég tömegében”, annak „szíve bizony hevesen kezd dobogni”, s Timár számára e ponton csakugyan az egész befagyott Balaton „üzen” valamit, hiszen „kedélyére különösen hat[ott] ez ismeretlen tünemény”. „Az egész jéglap szól, beszél, zeng lábai alatt. Mennydörgést és citerapengést hall összekeverve. Egy-egy pattanás az ágyúdörejhez hasonlít, s mértföldekre elhangzik.” Ezzel szemben a halászok „nyugodtan látnak hálókik szétbontásához a mennydörgő jég hátán; s a távolban szénásszekereket látni, amint a jégen csendesen végighaladnak négy ökörrrel. Itt már ember és állat megbarátkozott a jég haragos perlekedésével, mely azután folytonosan tart, míg a nap ismét le nem áldozik.” (II/182–183.)

A balatoni epizód szövegszervezése több szinten is a főhős helyzetét tükrözi vissza – a fogasok furfangos kihalászása⁴⁷ és a gigantikus, mázsányi fogaskirály („a Balaton cápája” [II/186.]) utáni hajsza⁴⁸ Timár szorongatott helyzetére rímel, amiképp a kettéhasadt majd újra összezáruló jégtorlaszban keletkező üreg a Brazovics-ház titkos rejtekére is utal⁴⁹ –, ugyanakkor ennél lényegesebb, hogy a jégen zajló eseménysor és a rianás a regény egy másik fontos metaforikus sorát kapcsolja össze a kettészakítottság léttapasztalatával. A főképp Timéához kötődő, de Timár érzelmi életét jellemző hőmérsékleti-klimatikus metaforikáról, azaz a *hideg–meleg*-dichotómiáról van szó. Hosszú lajstrom kerekedne azokból a szöveghelyekből, amelyek az „élő alabástromszobor”, Timéa hidegségével kapcsolatosak, ezúttal csak a balatoni jégvilágot előkészítő szakaszokra szorítkozunk. Timár és neje

⁴⁶ A természeti ember és modern személyiség eltérő szemléletmódjaira korábban is van utalás a regényben: „Hanem hát dolog után élő embereknek nem sok idejük van onnan a sziklatetőről a holdvilágba bámulni s a természet szépségeiről elmélkedni; hazatérő birkák, kecskék várják, hogy tejüket átadják a gazdasszonynak; a fejés Teréza aszszony dolga; füvet sarlózni a tejelőknak Noémi kötelessége. Timár aztán az akolajtónak vetve vállát, folytatja a beszélgetést, rágyújtva a pipára, mint mikor parasztleány udvarol parasztleánynak.” (I/288.) Illetve lásd még a regény *favágó–favágóné* motívumát (I/249., II/71.). S mindez beilleszthető Georg Simmel modern tájfogalommal kapcsolatos elgondolásába, miszerint az esztétikai és egzisztenciális értelemben felfogott táj tapasztalata összességében nem egyeztethető össze a környezetet funkcionálisan használó tradicionális kultúrával. Vö.: GEORG SIMMEL: A táj filozófiája. In: Velence, Firenze, Róma: Művészetelméleti írások. Budapest, 1990. Atlantisz–Medvetánc, 99–110.

⁴⁷ „Mikor észreveszik, hogy a háló összéb szorítja őket, nincs hova menekülniök. Kiugrani nem lehet, mert a jég nem engedi. A megszorult fogasnak nincs módja többé *szokott ravaszágával* befúrni magát izmos farkával az iszapba, hogy a háló alatt elosonhasson, mert társainak vickándó tömege magával sodorja.” (II/185. – kiemelés tőlem, R. D. Sz.) – vö. Timár jellemzésével *Az aranybánya* című fejezetből: „Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni, s tudta már, hogy sohasem azt kell mondania, amit tenni akar.” (I/158.); „Timár pedig ezúttal is ravaszkodott. Ez egy kimért csapás volt tőle Brazovics Athanáz fejére.” (I/194.)

⁴⁸ Jókainak a térségi tradicionális kultúrában való jártasságára mégiscsak utal, hogy a fogaskirálynak van nyoma a Balaton környéki folklórban. Eötvös Károly is beszámol egy 1851-es esetről, amikor édesapjával tanúja volt, miképp haldoklott és múlt ki az akkori, ugyancsak 40 font súlyos fogaskirály (mely egyébként tetszhalottságában, a parton fekvő bekapta Eötvös anyjának lábát, csaknem tragédiát okozva): „Haldoklott a gyönyörű állat”; „s a király akkor is hatalmas, a mikor haldoklik”; „Mióta uralkodhatott már a vizek mélységein: nem tudják azt a tudósok.” EÖTVÖS KÁROLY: Utazás a Balaton körül. I. köt. Budapest, 1900. Révai, 54. Illetve a Balaton keletkezésével kapcsolatos mondák egy részében a fogaskirály mint a tóban élő „vízisten” (a „Balaton királya”) szerepel. Lásd: RELKOVIČ DAVORKA: A Balaton keletkezésének mondái. Ethnographia, 1916. 6. sz. 281 – 293.

⁴⁹ Vö.: HÓDOSY, 2006. 507–508.

A világ előtt mindig együtt jelennek meg. Társaságokba a nő férjével együtt jár; ő figyelmezteti férjét, ha már itt az idő, hogy haza kell menni, s karjába öltve kezét, távozik el. Mindenki magasztalja a férj sorsát, milyen boldog ember! Mi szép és mi hű neje van!

S bár olyan hű ne volna, bár olyan jó ne volna. Bárcsak gyűlölni lehetne!

De nem férhet hozzá semmi rágalom.

És a tavasz mégsem olvasztja fel a szív jegeit. A napok csak magasabbra emelik a jéghegyeket.

Mihály átkozza a sorsot. (I/248.)

Amikor Athalie felbukkan Timár ablaka alatt, hogy magával hívja, „úgy tetszék, mintha a jégvirágok, amik a zörgetésre megrázkódnak, a tündérerdő zengő fái volnának, amik azt mondják: »ne menj!«” (II/153.) Timéa és Kacsuka őrnagy párbeszédének kihallgatása után: „*Hogy elpirult az alabástrom arc!* Tehát mégis van ott a jég alatt élet, csak napja hiányzik. A házasság az örök tél rá nézve, az örök éjszarki tél. És e szerencsétlen jégországból nincsen menekülés. A nő hű.” (II/166. – kiemelés az eredetiben.) S végül, kevéssel a Duna jegén való menekülés és a balatoni epizód előtt, a főhős benső vívódásába szövődik be egy összetett kép. Timár egy pillanatra arra gondol, menekülhet helyzetéből, ha „elviszi Noémit Dódival együtt, fölül velük egy tengeri hajóra, s körülhajókázza a világot. El együtt minden ismeretlen világrészbe!” De ott van Timéa: „Ez a név a hajótörés rá nézve. / Az óceánban egy meleg folyamár tódul fel az egyenlítőtől a sarkvidékig, s a sarkvidéktől jéghegyek úsznak alá az egyenlítőig: Timár arra gondolt, hogy nagy örültség volt tőle egy ilyen óceánt fogadni be a keblébe.” (II/168.)

Ezen előzmények után támad a balatoni rianás és a balatoni hóvihar, mely a bűnösségtudat hangjait zendíti meg Timár lelkében. A rianással való első szembesülés élményét Jókai admiratív (azaz emberi léptékű) hasonlatokkal adja vissza: „Most egyszerre egy olyan rettentő dördülés hangzik, mintha száz ágyút sütöttek volna el egyszerre, vagy mintha föld alatti tűzagnát vetettek volna fel.” S Timár „Látta azt, mikor támadt. Térdeit megreszketteté a szörnyű erőhatalom, mely a jégtömeget kétfelé hasítani bírta. Megbénultan állt ott a hatalmas természettünemény kábító hatása alatt.” (II/183–184.) Később, a *Mit beszél a hold? Mit beszél a jég?* című fejezetben – Krisztyán hideglelős szembesítése után – a hirtelen kerekedett balatoni vihar leírását már a pokol és az elkárhozás képzetkörei dominálják, a meghívott halál végzettségét hangsúlyozva:

A vihar harsogva üvöltött alá az arácsi völgy ős fáinak sudarai között. Az ódon nyári kastély szélvitorláit nyikorogtak, mintha elkárhozott szellemek sírnának földi emlékeikért, s mikor az erős szél végigsöpört a Balaton jegén, az ott felállított jéglapokon valami olyan túlvilági zenehangot idézett elő, hogy az ember látni vélte a szellemeket, akik így sírnak, egymást kergetik, s röptükben nagyokat sikoltanak. Egy-egy haragosan bömböl közöttük. Az úzi tán a többit? (II/221–222.)

Miután a hirtelen támadt vihar elcsitult, Timár a természettel összhangba látszik kerülni – „Az ég kitisztul, és csendes lesz minden. / Timár szívében is csendes volt már minden. / Itt a vég” – , azt hívén, hogy el tudta határozni magát az öngyilkosságra. Villájából újra a rianás felé véve az útját elfogadja a halál hívását, újra a holdhoz beszél, s önként vállalja a kárhozatot. Viszont lett légyen ő az „arany ember”, milliomos, királyi érdemrendek birtokosa, árvák gyámola, mindenható úr az emberek világában, a természet erőivel szemben tehetetlen. Az utolsó jelenetben Krisztyán Tódor „fantomarca” hiába hívja maga után a főhőst a jeges halálba, ismét felhangzik

a távolból az a kísértetiesen harsogó orgonaszó, amit az éjjeli futó vihar küld maga előtt, mikor az erdők sudarai fölött végigrohan; a süvöltő vihadarban, mely a jéglapokon

megtörik, úgy sírnak, sikoltanak azok a láthatlan szellemek, úgy zúg közöttük némelyik; a kísértetek énekkara folyvást magasabbra emeli hangját.

És újra hangzik az egész jéggyetemen végig az a túlvilági zöngés, mintha ezernyi hárfa húrja szakadna szét ott alatt, míg a zöngés fokozatosan átmegy a rivalgó harsogásba; még feljebb, mintha villámok száguldanának oda alatt a vizekben, bűbájos kábító melódiát keltve a hangadó hullámban; a jég alatt a mennydörgés orgonaszava bömböl felségesen, s az istenkiáltás rettentő roppanása közben reszketve mozdul meg az álló jéggyetem, s a szörnyű légnyomásra a rianás hasadéka ismét összecsukódik.

A kor s Jókai regényeinek világképét jól jellemzi, hogy Timár voltaképp véletlen, ugyanakkor végzetszerű „megmenekülését” egy lényeges mozzanat előzi meg: az Istenhez szóló fohász, mely előre sejteti, hogy a főhős nem saját vesztét, hanem kegyelmi újjászületését találja meg a zajló rianás hasadékában. Ahogy Bényei Péter fogalmaz pszichológiai és teológiai alapozottságú elemzésében:

gyónása nem feladás, nem beletörődés, hanem elfogadás: a tehetetlenség, a megkötözöttség, a saját életében eligazodni képtelenség vakságának a megvallása, a bűnös-léte kinyilatkoztatása. Apró, de lényeges különbségek, melyen minden megfordul, halálból élet lesz, bűnből szabadság. Timár elfogadja a sorsát, hogy egy véletlen egybeesésnek köszönhetően elnyerje a kegyelmet is. Csodás és/vagy véletlen fordulat, melyet azonban a lélek fordulata előz meg. S tulajdonképpen ekkor hallja meg a lelkiismereti hang beszédét, melyre korábban – a bűneseményekbe belefeledkezve – képtelen volt.⁵⁰

Ekkorra a regény voltaképp saját origójához tér vissza, hiszen az isteni szózat (kimondhatatlan, megfogalmazhatatlan, pusztán a létezésben realizálódó) *egyértelműségét* visszhangozza az egész művön végigvonuló „égi jelek” kétséges értelmezhetőségének ellenében (akárcsak *A vaskapu* című fejezet elején),⁵¹ az esztétikai, önismereti, lélektani és antropológiai vonatkozások mellett teológiai síkra terelve vissza az embert körülvevő természet problematikáját.

Kitekintés: romantikán innen és túl

Az arany ember sok mindent „beszél” nekünk a század irodalmáról, akár csak a hold és a jég a vágyak és az érzelmek világáról Timár Mihálynak – még akkor is, ha e titokteljes beszédből nem hüvelyezhető ki az élet értelme, a nagy egész. Többek között megtanulhatjuk belőle, hogy az érzékenység eszmevonulatából táplálkozó modern társadalmi-lélektani regényben sokkal lényegesebb az érzelmek fokozatos felismerése, mint jellemek fejlődésre való alkalmassága;⁵² hogy az 1870-es évek Jókaija számára az egyéni boldogság már csak utópikus távlatokban nyerhet megfogalmazást, s ezen idillek is törekénynek mutatkoznak,⁵³ hogy a regény egyenesvonalú, ok-okozatiságra épülő elbeszélésszerkezete úgy bontja le a romantikus paradigmát, hogy közben a realitások alapján kiszámítható és megmagyarázható életszemlélet kritikáját is adja;⁵⁴ illetve arra is, hogy a főhős bolyongása az európai kultúrtörténetbe mélyen beágyazott archetipikus sorstörténeti modellként olvasható.⁵⁵ Mindezen – tovább szaporítható – tanulságok sorát csupán egyetlen adalékkal egészítjük ki gondolatmenetünk lezárásaként.

⁵⁰ BÉNYEI, 2018. 267.

⁵¹ Vö.: „S e fenséges helynek hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma, s az Isten szavához: oly érthető.” (I/8.)

⁵² EISEMANN, 1991. 269.

⁵³ SZAJBÉLY, 2010. 261–277.

⁵⁴ S. VARGA, 2024. 65.

⁵⁵ BÉNYEI, 2018. 270–278.

Jókai e regényében is azon nagy, európai horderejű eszmei áramlatnak a folytatója s kreatív újraértelmezője látszik maradni, mely a modernizálódó világ kényszerítő erőinek ellenében a természetben találja meg a személyiség kibontakoztatásának legfőbb analógiáját, s ekképp a művészeti ábrázolás legméltóbb tárgyát is. Ugyanakkor e vonulat – mely az érzékenység irodalmában fogant, a 19. századi romantika irodalmi paradigmájában érte el csúcspontját, s amelynek Petőfi Sándor tájköltészete a leglátványosabb megnyilatkozása magyar viszonylatban⁵⁶ – korántsem csupán a természettel való naiv azonosulás vágyát s üzenetét hordozza. Ahogy Vaderna Gábor írja hosszú, alapos elemzésében *A Tisza* (1847. február) című Petőfi-vers radikális zárlatával kapcsolatban: az utolsó két strófa, mely a gátakat törő folyó megáradásáról ad hírt, „nem egyszerűen ellentételezése egy szépen felépített képnek, hanem sokkal súlyosabb és megrázóbb tanulságokat is hordoz: egyfelől azt, hogy a kultúrában élő embernek a leghalványabb esélye sincsen megérteni a természet jeleit, másfelől pedig azt, hogy a természet »szép«, »jámbor« volta az ember számára megfoghatatlanul, váratlanul pusztító erővé alakulhat.”⁵⁷ Ez a tapasztalt ragyog fel *Az arany ember*ben is a Balaton jege alól, egy általánosabb kultúrtörténeti vonatkozást is megvilágítva. Nevezetesen azt, hogy bár a táj ábrázolása kétségkívül a 19. században vált a legnépszerűbb művészeti tárgyválasztások egyikévé, mint létélmény korántsem a természetszeretetet fölébresztő modernitás (vele együtt: a kapitalizmus, a szekularizáció stb.) s az erre reagáló érzékeny-romantikus antropológia terméke, hiszen magán viseli hosszú „keletkezéstörténetének” felvilágosodás előtti, késő középkorba visszanyúló nyomait. Ahogy Radnóti Sándor fogalmaz: „bizonyos, hogy a tájként felfogott természet szemléletében nem jut szerep a modernitás két legnagyobb vívmányának, a szabadságnak, és amit megalapoz: az egyenlő emberi méltóságnak, illetve utóbbinak csak abban az értelmében, ahogy már a középkori haláltáncokban is megjelent, az emberi sors végső, természetadta egyenlőségeként.”⁵⁸ Mert lehet bár Timár Mihály Jókai más regényhőseihez hasonlóan egy oly romantikus szabadságideológia megtestesítője, mely a determináció egyetlen formáját sem fogadja el – amiképp Margócsy István érzékletesen megfogalmazza⁵⁹ –, az egzisztenciális értelemben felfogott „táj mindig is arra figyelmeztet, hogy az ember demiurgosszá való fölmagasztosulásának természeti korlátai vannak.”⁶⁰

⁵⁶ Lásd: S. VARGA PÁL: Verstípus és stílustörténet: a magyar tájlíra három változata: (Keszthely, Az alföld, Nádas tavon). *Studia Litteraria*, 2019. 3–4. sz. 120–139.; RADNÓTI SÁNDOR: A táj keletkezéstörténetei. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”. Budapest, 2022. Atlantisz, 261–280.

⁵⁷ VADERNA GÁBOR: Megállék a kanyargó Tiszánál. In: „Ki vagyok én? Nem mondom meg.” Tanulmányok Petőfiről. Szerk. SZILÁGYI MÁRTON. Budapest, 2014. PIM, 324–342., 337.

⁵⁸ RADNÓTI, 2022., 95.

⁵⁹ MARGÓCSY, 2013. 59.

⁶⁰ RADNÓTI, 2022., 95.